

Open Schools Journal for Open Science

Vol 3, No 8 (2020)

ΤΟ ΟΙΚΟΒΙΩΜΑ ΣΤΑ ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Ελεάννα Στυλιανίδου, Ευστρατία Γανέλλη, Απόστολος Βιόλαζης, Μιχαήλ Καλαϊτζής, Δαμιανός Γρημάνης, Παρασκευή Νιάνιου, Φωτεινή Νίκου, Δημήτριος Αιβαλιώτης, Γεώργιος Διγιδίκης, Μαρία Ζαφειρίου

doi: [10.12681/osj.24387](https://doi.org/10.12681/osj.24387)

Copyright © 2020, Ελεάννα Στυλιανίδου, Ευστρατία Γανέλλη, Απόστολος Βιόλαζης, Μιχαήλ Καλαϊτζής, Δαμιανός Γρημάνης, Παρασκευή Νιάνιου, Φωτεινή Νίκου, Δημήτριος Αιβαλιώτης, Γεώργιος Διγιδίκης, Μαρία Ζαφειρίου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Στυλιανίδου Ε., Γανέλλη Ε., Βιόλαζης Α., Καλαϊτζής Μ., Γρημάνης Δ., Νιάνιου Π., Νίκου Φ., Αιβαλιώτης Δ., Διγιδίκης Γ., & Ζαφειρίου Μ. (2020). ΤΟ ΟΙΚΟΒΙΩΜΑ ΣΤΑ ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ. *Open Schools Journal for Open Science*, 3(8). <https://doi.org/10.12681/osj.24387>

ΤΟ ΟΙΚΟΒΙΩΜΑ ΣΤΑ ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Στυλιανίδου Ελεάννα¹, Γανέλλη Ευστρατία¹, Βιόλαζης Απόστολος¹, Καλαϊτζής Μιχαήλ¹, Γρημάνης Δαμιανός¹, Νιάνιου Παρασκευή¹, Νίκου Φωτεινή¹, Αιβαλιώτης Δημήτριος², Διγιδίκης Γεώργιος³, Ζαφειρίου Μαρία³

¹Πειραματικό ΓΕΛ Μυτιλήνης, Μυτιλήνη, Ελλάδα

²Βιολόγος, Πειραματικό ΓΕΛ Μυτιλήνης, Μυτιλήνη, Ελλάδα

³Φιλολόγος, Πειραματικό ΓΕΛ Μυτιλήνης, Μυτιλήνη, Ελλάδα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναμφίβολα τα βιώματα, οι αναμνήσεις, οι εικόνες και πολύ περισσότερο η μνήμη αποτελούν παραμέτρους που σμιλεύουν την ιστορία ενός λαού. Η ιστορική μνήμη με σημεία αναφοράς στη ζωή δύο περίπου αιώνων (μέσα 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι.) στον τόπο μας, τη Μυτιλήνη, συγκροτεί για το λαό ζωντανή παρακαταθήκη πολιτισμού μέσα από τη «φωτογράφιση» των αρχοντικών της σε μία προσπάθεια αναδίφησης στο ίδιο το παρελθόν τους.

Για την εκπόνηση αυτής της μελέτης έγινε επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, χρησιμοποιήθηκε φωτογραφικό και αρχαιολογικό υλικό, που αναδεικνύει τις ιστορικές και οικονομικές συνθήκες δημιουργίας τους, αλλά και με τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης των γόνων των αριστοκρατικών οικογενειών δόθηκε η δυνατότητα της αποτύπωσης του καθημερινού βίου των μεγαλοαστών της εποχής εκείνης, των αξιών, των συναισθημάτων και βιωμάτων τους ως πρωτογενές, ακατέργαστο υλικό.

Η πολυσχιδής αυτή έρευνα αφορά στην ανάδειξη του ιστορικού πλούτου της πρωτεύουσας του νησιού με θεματικούς άξονες την οικονομική ανάπτυξή του, την κοινωνική και την πολιτισμική ως οικοβίωμα. Στοχοθεσία της αποτελεί η καταγραφή προφορικών μαρτυριών, συνηθειών, ηθών και εθίμων

καθιστώντας τον

κοινωνό της εποχής του μέσα από τη σύνδεση των «άψυχων» μεγαλοπρεπών οικοδομημάτων της πόλης με τη γνώση της ιστορίας τους και του πολιτισμού τους.

Τα αρχοντικά της πόλης, μας «μιλούν»... Ας αφουγκραστούμε τι έχουν να μας πουν!

Η παρούσα εργασία αποτελεί τμήμα της μελέτης που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του Περιβαλλοντικού προγράμματος με θέμα «ΤΑ ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥΣ».

Η δημιουργία των αρχοντικών της Μυτιλήνης και η αστική κοινωνία της εποχής

Η μεγαλοαστική τάξη

Ο αστικός κόσμος εκδηλώνεται στο βαθμό που οι πρωταγωνιστές του, μεγαλέμποροι, βιομήχανοι και τραπεζίτες, συγκροτούνται σε ηγεμονική τάξη και μαζί με τους γαιοκτήμονες συνιστούν το λεγόμενο αρχοντοαστικό στρώμα. Το φαινόμενο αυτό λαμβάνει χώρα την περίοδο 1880-1912 και ιδιαίτερα τα τελευταία δώδεκα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η αστική κοινωνία, στηριγμένη κατά κύριο λόγο σε πηγές συσσώρευσης του εξωτερικού, χαρακτηρίζεται από το «άνοιγμα» προς το σύγχρονο κόσμο, τον κόσμο των ευρωπαϊκών μητροπόλεων, και από την αναπαραγωγή ενός τρόπου ζωής με ιδιαίτερο γνώρισμά του τον κοσμοπολιτισμό. Οι άνθρωποι είναι γοητευμένοι από τα ευρωπαϊκά μηνύματα¹.

Η κατοικία, η ενδυμασία, οι διατροφικές συνήθειες, η ιδιωτική και δημόσια ζωή, ο τρόπος διάθεσης του ελεύθερου χρόνου και το είδος της ψυχαγωγίας φανερώνουν τις υλικές και πνευματικές αναζητήσεις τούτης της νέας τάξης ανθρώπων που είναι γοητευμένοι από τα ευρωπαϊκά μηνύματα. Από ένα απλό ξεφύλλισμα του τύπου της εποχής δεν περνά απαρατήρητη η αλλαγή στα γούστα και τις προτιμήσεις.

Οι γραπτές πηγές υπογραμμίζουν την πρόοδο, την οικονομική άνεση και την αρχοντιά των Μυτιληναίων, το λεπτό τους γούστο, την αγάπη τους για την τέχνη και τέλος το επιχειρηματικό τους πνεύμα. Ας δούμε όμως ποιοι είναι αυτοί οι αστοί και σε τι συνίσταται η ευημερία τους.

¹ Λαϊκός Αγών, 21 Μαρτίου 1912

Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή, όπως καταγράφει στο προσωπικό της ημερολόγιο, η Μυρσινιώ Κουρτζή, για τη νύφη του γιού της, Μίτσα Κουρτζή, και της οικογένειάς της: «...η οικογένεια εν τούτοις εζούσε μακράν εις την Ρωσσίαν. Επί 15 έτη η κόρη ευρίσκετο πλησίον της καλής γιαγιάς. Υπόληψις μητρική λαμπρά, έδωκεν αυστηράν ανατροφήν...» Συνεχίζει λέγοντας «...Έχει πατρικόν εξοχικόν σπήτι μεγαλοπρεπές και συγγενείς πολλούς και νεαρούς σημαίνοντας, όλοι υγιείς και εύρωστοι...» και όσον αφορά την ασχολία της περί σηροτροφίας αναφέρει χαρακτηριστικά: «...τα κουκούλια μου εξεκλάδωσα χθές. Επέτυχαν λαμπρά τα 5 ½ δράμια σπόροι. Έδωσαν 41 οκάδες νέτα κουκούλια ώστε έγηνα άριστος σιροτρόφος...».²

Η δημιουργία των Αρχοντικών της Μυτιλήνης

Η πόλη της Μυτιλήνης δεν ξεπερνά τους 17.000 κατοίκους το 1905. Οι υπηρεσίες που διαθέτει είναι 30 παντοπωλεία, 26 εστιατόρια, 7 κρεοπωλεία, 7 γαλακτοπωλεία, 2 μακαρονοποιείες, 2 κουρεία, 3 αρτοποιεία και 20 καφενεία, καθώς επίσης 8 εκκλησίες, ένα νοσοκομείο, τρία σχολεία (που δέχονται 1830 μαθητές) και ένα γαλλικό σχολείο με 74 μαθητές. Την εποχή εκείνη δεν έλειπαν οι ατμοκίνητες βιομηχανίες, οι εμπορικοί οίκοι, οι ατμοπλοϊκές εταιρίες και αρκετές τράπεζες. Αξίζει να σημειωθεί πως η πόλη είχε επίσης ένα τριώροφο ξενοδοχείο, δύο θέατρα, δύο κινηματογράφους, ένα εμπορικό επιμελητήριο, 12 δικηγόρους και διάφορα φιλανθρωπικά σωματεία, λέσχες³ (Σιφναίου, 1996).

Οι αστικές κατοικίες που κτίστηκαν μετά το 1850 δεν παρουσιάζουν συνέχεια του μακροχρόνια εξελιγμένου αρχιτεκτονικού προτύπου της τουρκοκρατίας. Αντίθετα χαρακτηρίζονται από ένα άνοιγμα προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Συχνά όμως διαφαίνεται μια «λεσβιακή» αναπροσαρμογή με συγκερασμούς από τη βυζαντινή, την ελληνική και την τουρκοϊσλαμική κληρονομιά, που είναι πιο κοντά στον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς της ντόπιας αστικής κοινωνίας.

² αντίγραφο προσωπικής αλληλογραφίας Μ. Κουρτζή

³ *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature*, 1905

Παράλληλα, η εμφάνισή τους συνδέεται με τη ραγδαία ανάπτυξη της Λέσβου που σημειώνεται την ίδια εποχή και που αποδίδεται σε ένα πλέγμα ιστορικών γεγονότων με κυριότερα τα προνόμια που εξασφάλισε ο υπόδουλος ελληνισμός ως αποτέλεσμα των ρωσοτουρκικών πολέμων. Η Μυτιλήνη εξελίσσεται σταδιακά σε σημαντικό εμπορικό και τραπεζικό κέντρο αναπτύσσοντας τη ναυσιπλοΐα, τη βιομηχανία και το εμπόριο λαδιού, ενώ πλήθος προξενικών αρχών, ταχυδρομικών γραφείων και εμπορικών οίκων, ξένων και ελληνικών, κάνουν την εμφάνισή τους. Το νησί αποκτά σχέσεις με προηγμένα κέντρα της Ανατολής, όπως τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, ενώ η επαφή της με τη Δύση θα επηρεάσει την οικονομία της αλλά και την κοινωνία με νέες αξίες, δομές και αισθητικά ρεύματα που αποτυπώνονται στον τρόπο ζωής, την τέχνη και την αρχιτεκτονική.

Τα αρχοντικά που έχτισαν οι αστοί στη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αποτέλεσαν ένα τρόπο επίδειξης του πλούτου που συσσωρεύσαν από το εμπόριο και τη ναυτιλία. Κοσμοπολίτες όπως ήταν, συνδύααν την κλασική ελληνική αρχιτεκτονική με στοιχεία της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής. Γι' αυτό και η Μυτιλήνη το 19ο αι., μοιάζει με ευρωπαϊκή κωμόπολη. Αρκετά από τα υπέροχα αυτά σπίτια ήταν χτισμένα σε προβηγκιανό, βαυαρικό νεοκλασικό και μπαρόκ.

Στην μελέτη των αστικών μεγάρων της Λέσβου, η αρχιτέκτων Ι. Σωτηρίου ⁴εντοπίζει τριών ειδών κτίρια.:

Στην πρώτη κατηγορία κατοικιών (1850-1885) ανήκουν σπίτια που κτίζονται από την άρχουσα τάξη των γαιοκτημόνων (οικία Κοντή Βουρνάζου, Χαλήμ Βέη, Δουκάκη Κουκλέλη κ.α.) με δύο ορόφους κύριας κατοικίας και υπόγειο χώρο βοηθητικών λειτουργιών. Οι υγροί χώροι (πλυσταριό, χώρος υγιεινής) βρίσκονται συνήθως σε ανεξάρτητα κτίσματα στον κήπο.

Η ζωή της οικογένειας κυλά στο υπόγειο (ισόγειο προς τη πλευρά του εσωτερικού κήπου) όπου η κουζίνα τα κελάρια, τα δωμάτια των υπηρετών κ.α. οι επίσημοι χώροι υποδοχής (σαλόνια, τραπεζαρία) βρίσκονται στον τελευταίο όροφο και έφεραν εσωτερική διακόσμηση με

⁴ Σωτηρίου Ι., «Τα αστικά μέγαρα. Κατοικίες της ανώτερης αστικής τάξης της Μυτιλήνης», *Καθημερινή*, 30 Οκτωβρίου 1994, σελ. 17-18.

τοιχογραφίες. Η απόληξη των κτιρίων γινόταν με απλή τετράριχτη στέγη που διασώζεται σε ελάχιστες κατοικίες αφού με την αλλαγή του αιώνα αντικαταστάθηκε με σοφίτα.

Στη δεύτερη κατηγορία κατοικιών (1885-1900) ανήκουν αυτές που ανεγείρονται από τη νέα αριστοκρατία εμπόρων και επιχειρηματιών με δραστηριότητες σε πλούσιες παροικίες του εξωτερικού (Αίγυπτο, Σμύρνη, Ρωσία κ.α). Χώροι οικοδόμησης είναι τώρα τα προάστια της πόλης (Μακρύς Γιαλός, Ακλειδιού) ή χώροι γύρω από το Κάστρο. Η τριώροφη κατοικία της προηγούμενης περιόδου αναδιοργανώνεται εσωτερικά σε 4 επίπεδα με την προσθήκη της σοφίτας όπου διέμενε το υπηρετικό προσωπικό και με αυστηρό πλαίσιο λειτουργιών ανά επίπεδο. Έτσι, στο υπόγειο (χαμηλωμένο ισόγειο) συγκεντρώνονται όλες οι βοηθητικές λειτουργίες και η καθημερινή διαβίωση της οικογένειας (κουζίνα, πλυσταριό κ.α.. Το υπερυψωμένο ισόγειο αποκτά αποκλειστικά επίσημο χαρακτήρα με χώρους υποδοχής όπως σαλόνια και τραπεζαρία ενώ ο δεύτερος όροφος περιλαμβάνει αποκλειστικά υπνοδωμάτια. Στον εκτεταμένο περιβάλλοντα χώρο συνήθως υπάρχουν ο λαχανόκηπος, ο σπρωώνας, το αμπέλι, η στέρνα, το αμαξοστάσιο, το σπίτι του αμαξά και του κηπουρού κ.α. Η αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου ανάγεται σε ευρωπαϊκά πρότυπα του Second Empire, Beaux-Arts, νεοκλασικισμού ώστε να αποκληθούν δικαιολογημένα «αστικά μέγαρα» (palais bourgeois) όπως οι οικίες των Ι. Γεωργιάδη, Παν. Βαμβούρη, Αχ. Βουρνάζου, Λ. Γούτου, Α. Χατζηχριστόφα κ.α.

Στην τρίτη κατηγορία κατοικιών (γύρω στα 1900) ανήκει ένας συνεκτικότερος τύπος κατοικίας με ευρύτατη διάδοση. Στον επίσημο όροφο συνυπάρχουν οι χώροι υποδοχής που περιορίζονται σε τρεις (σαλόνι, μεγάλο χωλ και τραπεζαρία) με τους χώρους καθημερινής διαβίωσης της οικογένειας (κουζίνα και καθημερινό). Ο νέος τύπος χαρακτηρίζεται από την απομάκρυνση από τα κλασικιστικά πρότυπα της συμμετρίας και ιεραρχίας που προσέδιδαν μεγαλοπρέπεια. Αντίθετα η αλληλοδιείσδυση των όγκων, η έντονη κλίση στη στέγη, η ασυμμετρία εκφράζει το στιλ picturesque (γραφικό), ένα ευρωπαϊκό κίνημα που έβλεπε το αρχιτεκτόνημα ως στοιχείο του ευρύτερου φυσικού και ιστορικού περιβάλλοντος. Τέλος, τα οικήματα της εποχής είχαν ευρύχωρες τaráτσες και τα μπαλκόνια, περιτριγυρισμένα από περιποιημένους κήπους με πεύκα και διακόσμηση από μαρμάρινα σιντριβάνια. Επίσης το εσωτερικό των οικημάτων ανέδουε

άνεση και ηρεμία, στολισμένο με έπιπλα γαλλικού τύπου σε στυλ Λουδοβίκου 15ου και 16ου αι. Θεωρούνταν πως ο κήπος ήταν η προέκταση της κοινωνικής ζωής.

Οι αρχιτέκτονες

Η ποιοτική αρχιτεκτονική που παρουσιάζεται στη Μυτιλήνη μετά το 1850 οφείλεται σε αρχιτέκτονες που σπούδασαν στην Αθήνα και την Ευρώπη ενώ για λίγα κτίρια τα σχέδια ήρθαν από το εξωτερικό. Πολύ σημαντικός αρχιτέκτονας υπήρξε ο Μυτιληναίος Αργύρης Αδαλής με σπουδές στην Αθήνα και στο Μόναχο, συνεργάτης του Ε. Τσίλερ, που ανήγειρε 30 κατοικίες εκτός από τα δημόσια κτίρια και τις εκκλησίες (1^ο Γυμνάσιο, νυν Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Μυτιλήνης, Δημαρχείο, Άγιος Θεράποντας κ.α.).

Σπουδαίος υπήρξε επίσης και ο αρχιτέκτονας Ξενοφών Λάτρης από τη Σμύρνη με σπουδές στη Βαυαρία και ο οποίος ανήγειρε δύο κατοικίες, ο Ιάκωβος Αριστάρχης από τη Σάμο με σπουδές στη Γαλλία και Αγγλία, ο Μυτιληναίος Ιγνάτιος Βαφειάδης με λαμπρή σταδιοδρομία στη Σμύρνη ο οποίος ανήγειρε τέσσερις κατοικίες καθώς και οι εμπειρικοί αρχιτέκτονες Δ. Μειμάρης και Ι Φούσκας. Ο ζωγραφικός διάκοσμος πολλών κατοικιών οφείλεται στο σπουδαίο Σμυρναίο ζωγράφο Βασίλη Ιθακήσιο⁵.

Οι Μυτιληνιοί κάτοικοι

Λυρικά περιγράφει την Λέσβο μία περιηγήτρια, η Αγγλίδα Mary Walker⁶ τους Μυτιληνιούς κατοίκους ως μία ωραία φυλή. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι άνδρες είναι ψηλοί, καλοφτιαγμένοι και ρωμαλέοι. Οι γυναίκες πιο λεπτοφτιαγμένες, έχουν εκφραστικά χαρακτηριστικά με μαύρα κυματιστά μαλλιά. Έχουν κάτι το μεγαλόπρεπο στη συμπεριφορά τους και φαίνονται ότι είναι βέβαιες για το ευτυχισμένο μέλλον τους. Κι αυτό συμβαίνει γιατί η Μυτιλήνη θεωρείται από την περιηγήτρια ως ο παράδεισος των νεαρών κοριτσιών. Αφ' ότου γεννηθούν όλη η οικογένεια νοιάζεται για το μέλλον και τον γάμο τους.. Η μεγαλύτερη κόρη

⁵ Αιολική Βιβλιογραφία του Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1939.

⁶ Στο πρώτο της βιβλίο «Ζωή και σκηνογραφία της Ανατολής με εκδρομές στη Μικρά Ασία, Μυτιλήνη, Κρήτη και Ρουμανία», Λονδίνο 1886.

ευνοείται ιδιαίτερα. Αμέσως αρχίζουν γι' αυτή να κλώθουν, να υφαίνουν και να δουλεύουν για να της ετοιμάσουν τα προικιά και τα σκεύη του σπιτιού της. Η πρωτότοκη κληρονομεί το πατρικό σπίτι, ενώ οι γονείς μετακομίζουν σ' ένα ασήμαντο οίκημα για να τελειώσουν τη ζωή τους. Όταν πεθάνει ο πατέρας αναλαμβάνει ο μεγαλύτερος αδελφός να φροντίσει για την προίκα των κοριτσιών.

Αυτές οι συνήθειες που δίνουν προνόμια στις κόρες να αδικούν τους γιούς συναντιούνται μόνο στα ήθη και στα έθιμα των Ελλήνων, αλλά είναι αυστηρότερες στη Μυτιλήνη από παντού αλλού. Οι παραδόσεις του νησιού έχουν την απαρχή τους στα ιδιαίτερα έθιμα από την εποχή της κατακτήσεως της Μυτιλήνης από τους Τούρκους όταν όλοι οι άνδρες διασκορπίστηκαν ή χάθηκαν. Έμειναν μόνο γυναίκες και παιδιά ενώ η άφιξη ενός άνδρα, προστάτη, στύλου του έρημου σπιτιού ήταν ο σκοπός και το αντικείμενο των προσευχών τους.

Ρόλος της είναι η ανατροφή και το μεγάλωμα των παιδιών, η φροντίδα της συντήρησης της οικογενειακής ηρεμίας, οι οικιακές ενασχολήσεις και η επίβλεψη των υπηρετών. Επίσης, επιστατούσε την παραγωγή γλυκών, εργόχειρων, κεντημάτων, υφαντών και ασπρορούχων. Ουσιαστικά, όμως, η μόνη της υποχρέωση ήταν η φροντίδα της οικογενειακής στέγης.

Βέβαια, κατά το διάστημα των ετών 1880-1912 η γυναίκα κατορθώνει να «βγει» από τον οικιακό χώρο, και πλέον καταφέρνει να μορφωθεί (με σπουδές στο γαλλικό σχολείο, το Παρθεναγωγείο ή με δάσκαλο στο σπίτι) όταν αυτό κρινόταν απαραίτητο, ενώ τα αγόρια στέλνονταν στο ελληνικό γυμνάσιο και αργότερα σε εμπορικές σχολές του εξωτερικού. Επιπροσθέτως, άρχισε να συμμετέχει και σε άλλες δραστηριότητες.

Το υπηρετικό προσωπικό

Η παρουσία του υπηρετικού προσωπικού δίπλα στις αριστοκρατικές οικογένειες της εποχής εκείνης ήταν μέσο διάκρισης από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Οι κοπέλες ή τα αγόρια, που κατάγονταν από χωριό, «νοιкиάζονταν» από τους γονείς τους στους άρχοντες της πόλης. Τα συμβόλαια «ενοικίασης» εξασφάλιζαν την διατροφή, την ένδυση και την υποχρέωση της

οικογενείας για προικοδότηση, έναντι ενός ετήσιου μισθού που ανερχόταν από 5 έως 300 γρόσια⁷.

Το 1860, όμως, η κατάσταση των υπηρετών βελτιώνεται αφού, πλέον, τα αφεντικά ήταν υποχρεωμένα (εκτός από τις προαναφερθέντες υποχρεώσεις) να παρέχουν: μόρφωση, εκμάθηση μιας τέχνης ή δωρεά ενός ελαιώνα ή ενός μικρού σπιτιού. Μάλιστα, γίνεται λόγος για υιοθεσία των υπηρετών από τα αφεντικά που συνεπάγεται με την δια βίου δωρεάν εργασία. Παρόλα αυτά το υπηρετικό έμενε στο υπόγειο, στο μεσοπάτωμα ή στη σοφίτα (σερβανί). «Τις πλήρωναν με το χρόνο και τις κράταγαν 10-15 χρόνια. Η έξοδος ήταν μια βόλτα στον Μακρύ Γιαλό. Ήταν συμμαζεμένες, έστρωναν και σέρβιραν. Οι χωρικοί έρχονταν με τα πόδια από τα χωριά, φορώντας τις βράκες τους, για να επισκεφθούν τις κόρες των».⁸

Οι συνήθειες διατροφής

Ο αγροτικός πληθυσμός τρεφόταν με όσπρια, σαλάτες, ψωμί, τυρί, ελιές και λάδι. Αντίθετα, στα αστικά σπίτια η διαίτα περιλαμβάνει τα εξής: κρέας, ψάρι και εισαγόμενα είδη από Ευρώπη, όπως: χαβιάρι, εγγλέζικες μαρμελάδες, κονιάκ, μπίρες Τεργέστης, γαλλικά κρασιά κ.α. Το μενού περιλαμβάνει τρία πιάτα και η ώρα του γεύματος τηρείται με θρησκευτική ευλάβεια. Το μεσημέρι, δύο φαγητά μαγειρεύονταν απαραίτητα και σερβίρονταν από μία ή δύο καμαριέρες. Ψάρι, κρέας, φρούτο και γλυκό. Το βράδυ άλλου είδους κρέας (κρέας βραστό) με σούπα, ή λαδερό, σαλάτα, φρούτο. Το 1910 η αύξηση της τιμής του κρέατος σε 14 γρόσια την οκά σχολιάζεται με καυστικότητα από τον τοπικό τύπο. Η σατιρική εφημερίδα *Σκορπιός* γράφει σχετικά⁹: «Η άνοδος της τιμής του κρέατος συναγωνίζεται το ύψος του συμπολίτου μας κ. Κατσάνη. Μετά εν μήνα θα τρώγουν κρέας μόνο οι κ.κ. Κουρτζής, Φουρτούνας, Μπίνος και μερικοί άλλοι»¹⁰.

⁷ πιστοποιητικά, συμβόλαια ενοικίου και δικαιопραξίες υιοθεσίας του ΚΣΧΚ (πράξη αρ. 2737).

⁸ Διήγηση της κ. Ε. Γρηγορίου, γόνου μεγαλο-αστικής οικογένειας τον Μάιο του 2013.

⁹ Κοντός Κ., *ό.π.*

¹⁰ *Σκορπιός*, τ. 56, 1910

Η ενδυμασία

Η λεσβιακή ενδυμασία διαφοροποιήθηκε κατά τον 19^ο αιώνα, επηρεασμένη από το τούρκικο και ευρωπαϊκό στοιχείο. Συγκεκριμένα, από την Τουρκιά υιοθέτησαν το φέσι, τη βράκα ή σαλβάρι, ως μέρος του μικρασιατικού ενδυματολογίου, ενώ από την Ευρώπη τα φράγκικα ρούχα. Γύρω στα 1880 η ευρωπαϊκή μόδα εισβάλλει για τα καλά στον ελληνικό χώρο και οι γυναίκες έχουν ως πρότυπο τα γαλλικά μοντέλα. Εκείνες ντύνονταν ως εξής: το σώμα τους ήταν σφιγμένο μέσα σε κορσέδες, τα χέρια καλυμμένα με γάντια και οι γάμπες καλυμμένες με μεταξωτές κάλτσες¹¹.

Η λεσβιακή ενδυμασία υπέστη σημαντικές αλλαγές κατά το 19ο αιώνα. Η συνύπαρξη φυσικά με το τουρκικό στοιχείο επέδρασε στη μόδα και επηρέασε αναμφίβολα τη λαϊκή φορεσιά..Το φέσι, για παράδειγμα, υπήρξε στοιχείο σύγχυσης για όσους δεν γνώριζαν το νησί και τις συνήθειες του: «Τους πήρες για Τούρκους επειδή φορούν φέσια; Αχά", έκανε ο καφετζής. "Είναι Ρωμιοί, Έλληνες βέροι. Πριν λίγα χρόνια όλοι μας φορούσαμε φέσια. Τώρα τα φορούν άλλοι από συνήθειο και άλλοι γιατί έχουν νταραβέρια με τη διοίκηση, αστυνομία και τέτοια, οι άνθρωποι της πιάτσας: έτσι ξεμπερδεύουν πιο γρήγορα τις δουλειές των με τους Τούρκους"» γράφει στο διήγημα του ο Κοντός.

Φωτογραφίες της εποχής έχουν απαθανάτισει τις κυρίες με τα κρινολίνα που παίζουν κροκέ στους κήπους των σπιτιών της πρωτεύουσας. Από τις στήλες των εφημερίδων διαφημίζονται τα καπέλα Μπορσαλίνο και Μιραμπό. «Προ 60 ετών», γράφει η Σάλπιγξ, «ως αναφέρει το πρακτικό της Δημογεροντίας - οι γυναίκες εφορούσαν τα πολύπτυχα ενδύματα των 3-4 φορές το έτος κατά τας επισήμους εορτάς, ενώ εάν σήμερον συνταχθή τοιούτον πρακτικόν, θα αναφέρει ότι αι γυναίκες παραγγέλλουν 3-4 ενδυμασίας και ανάλογα καπέλα καθ' έкаστον έτος». Στα σατιρικά σχόλια του Σκορπιού διαφαίνεται με καυστικότητα η συνήθεια των κυριών της Μυτιλήνης να φορούν τεράστια καπέλα όταν πηγαίνουν στο θέατρο: «Οι κρεμαστοί κήποι και

¹¹ Βλάχου Μαρίκα. «Λεσβιακή ανδρική και γυναικεία φορεσιά του 19ου αι.», στα *Λεσβιακά*, τόμ. Γ, Μυτιλήνη 1987, σελ. 103-140, και Αναγνωστοπούλου Μαρία, «Δυο γυναικείες λεσβιακές ενδυμασίες», τομ. Θ'. Μυτιλήνη 1989, σελ. 12-13.

τα κλουβιά με τα πουλιά που κουβαλάνε στα καπέλα τους οι κυρίες των πρώτων θέσεων δεν επιτρέπουν στους θεατές ν' απολαύσουν το θεατρικό έργο»¹².

Η καθημερινή εφημερίδα *Λαϊκός Αγών*¹³ περιγράφει με επιτυχία αυτή την ατμόσφαιρα: «Την αριστοκρατία της Μυτιλήνης εκπροσωπούσαν οι κυρίες Βαμβούρη, Λεοντή, Μάνδρα, Ρουσέλη, Κουρτζή, Μουζάλα, Λουκά, Βασιλείου και Παυλακέλλη, που φορούσαν τουαλέτες από κρεπ ντε σιν (crêpe de chine) και κοσμήματα από την Αλεξάνδρεια».

Το θέατρο, ο κινηματογράφος και ο δημοτικός κήπος, οι γιορτές και οι περίπατοι αποτελούσαν πρόσφορους χώρους για επίδειξη και συναγωνισμό μεταξύ των πρώτων κυριών της κοινωνίας της Μυτιλήνης.

Οι γάμοι

Με τους αλληλοδιασταυρούμενους γάμους οι αστοί προφύλασσαν τον οικονομικό πλούτο και εμπόδιζαν τη διαρροή κεφαλαίων έξω από τους κόλπους της τάξης τους. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά τη Μ. Κουρτζή στο προσωπικό της ημερολόγιο για την καταγωγή της μέλλουσας νύφης της: «Ο πατήρ μορφωμένος, καλός οικογενειάρχης, καλής οικογενείας και συγγενείς μας, δεύτεροι εξάδελφοι οι πατέρες. Στενός συγγενής ευεργετών της Μυτιλήνης...».

Την προηγούμενη του γάμου μαζεύονται τα κορίτσια στο σαλόνι της νύφης: παρευρίσκονται εκεί και μερικοί νεαροί του πολύ στενού οικογενειακού κύκλου καθισμένοι σε μια γωνία. Η νύφη βρίσκεται στο κέντρο και όλες οι φιληνάδες γύρω της. Πάνω στο κεφάλι της τοποθετούν ένα μεγάλο γλυκό. Διαλέγουν μια νέα κοπέλα, που θα πρέπει να έχει τους γονείς της εν ζωή καινά είναι πρωτότοκη, για να κόψει ένα στρογγυλό κομμάτι από το κέντρο του, και να της το προσφέρει. Εκείνη το τρώει χωρίς να της πέσει μήτε ένα ψίχουλο γιατί (πιστεύουν) πως, αν γίνει κάτι τέτοιο, χάνεται μαζί με το ψίχουλο ένα μέρος της ευτυχίας της.

Κατόπιν τα νεαρά κορίτσια σχηματίζουν έναν κύκλο με τα χέρια πιασμένα και χορεύουν το νυφιάτικο τραγούδι. Την επομένη, κατά το απομεσήμερο, τελείται ο γάμος, σχεδόν πάντα στο

¹² Σάλπιγξ, 1 Μαρτίου 1911, και Σκορπιός, τ. 51,14 Ιανουαρίου 1911.

¹³ *Λαϊκός Αγών*, 27 Μαρτίου 1913.

σπίτι της νύφης. Κάθε φορά που καταφτάνει κάποιος καλεσμένος, ένα νέο κορίτσι που στέκεται στην είσοδο του βάζει στο στόμα ένα κουταλάκι γλυκό: με τον τρόπο αυτό τον προσκαλεί να κάνει μόνο γλυκιές σκέψεις.

Στη διάρκεια της τελετής οι νεόνυμφοι είναι όρθιοι μπρος στον παπά. Τούτος στην αρχή λέει προσευχές και μετά παίρνει με τα δυο χέρια τα στέφανα και τα εναλλάσσει τρεις φορές, σταυρώνοντας τα, πάνω από τα κεφάλια των νιόπαντρων: αυτοί κρατιούνται από το μικρό δαχτυλάκι του χεριού- στο τέλος τα εναποθέτει στο κεφάλι τους· διαβάζουν πάλι προσευχές που ακολουθούνται από ένα είδος χορού ή ρυθμικού βαδίσματος γύρω από το τραπέζι. Την επομένη, ενώ η νύφη μένει στο σπίτι, περιφέρουν μετά μουσικής το γαμπρό σε όλη την πόλη. Το βράδυ ξαναρχίζει ο χορός και δεν είναι παρά μόνο στο τέλος της δεύτερης μέρας που αφήνουν επιτέλους μονούς τους νεόνυμφους»¹⁴ (Launay, 1897). Καμιά άλλη στιγμή της καθημερινής ζωής των ραγιάδων δεν έχει τόση σημασία όσο ο γάμος, ακολουθούμενος από τα βαφτίσια και τους θανάτους. Όλες οι παραδόσεις και τα έθιμα που περιβάλλουν αυτά τα γεγονότα διευθετούνται σύμφωνα με ένα αυστηρό τυπικό και τίποτε δεν γίνεται «τυχαία». Οι εκδηλώσεις αυτές υπακούουν σε κανόνες υπαγορευμένους από τη μια από το εθιμικό δίκαιο και από την άλλη από την Εκκλησία και το Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας, αρχές που εμπνέουν σεβασμό σε κάθε πολίτη και αναγνωρίζονται από την τουρκική διοίκηση (Σιφναίου, 1996).

Ο θεσμός της προίκας

Το προικοσύμφωνο είναι συμβόλαιο που συνάπτεται με τους γονείς της κοπέλας και το μέλλοντα σύζυγο και διέπεται από καθορισμένους κανόνες υπαγορευμένους αρχικά από τα ήθη και έθιμα της πόλης, κατόπιν από την Εκκλησία και τέλος επικυρωμένους από το κοινοτικό συμβούλιο. Αυτό είναι επιφορτισμένο και για να κρίνει τις παραβιάσεις των όρων του συμβολαίου. Το προικοσύμφωνο, γραπτό ή διά λόγου, δημόσιο ή ιδιωτικό, σφραγίζει τον

¹⁴ L. De Launay, *Chez les Grecs de Turqulef*, 1897

αρραβώνα, εγγυάται τον επερχόμενο γάμο και οι όροι του υλοποιούνται με την τέλεση του μυστηρίου. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το 16ο και 17ο αι. η συνήθεια να προικίζουν την πρωτότοκη κόρη με όλη την περιουσία των γονέων είναι μέρος του λεσβιακού εθίμου. Ο ταξιδιώτης J. Morrit (1774-1843) γράφει σχετικά: «Υπάρχει στη Λέσβο μια συνήθεια πολύ παλιά, που ξεκινάει από τους Έλληνες προγόνους τους, και συνηγορεί υπέρ της ανεξαρτησίας των γυναικών. Όταν κάποιος πεθαίνει, η περιουσία του μεταβιβάζεται στην πρωτότοκη κόρη του». Οι περιηγητές αποδίδουν το φαινόμενο σε αίτια κυρίως δημογραφικής υπεροχής των γυναικών.

Ψυχαγωγία και ελεύθερος χρόνος

Οι ασχολίες των «εκλεκτών» της εποχής εκείνης ήταν το κυνήγι, οι περίπατοι, το θέατρο και οι λέσχες. Στα διάφορα καφενεία έπιναν κονιάκ, διάβαζαν τον τοπικό και το ξένο Τύπο, έπαιζαν χαρτιά, μπιλιάρδο, λοταρία και τόμπολα και τέλος, συζητούσαν για το χρηματιστήριο, αφού εκεί μπορούσαν να ενημερώνονται για την κίνηση του χρηματιστηρίου βάμβακος στην Αίγυπτο. . Οι «εκλεκτοί» συχνάζουν στη λέσχη «Πρόδος». Στην «Πρόδο» σύχναζε ακόμα και ο Τούρκος διοικητής για να παίξει χαρτιά. «Το χαρτοπαίγνιο, απαραίτητος όρος του savoir vivre, το οποίον κατήντησεν τίτλος αριστοκρατικός, βασιλικός είναι το σύμβολον της ευγενούς καταγωγής», γράφει η Σάλπιγξ. Μεγάλες περιουσίες ξεκληρίστηκαν στο μπεζίκ (bezic), στο μπακαρά, στο εκαρτέ (écarté) και σε τυχερά παιχνίδια που επιτρέπονταν από τους Οθωμανούς (Σιφναίου, 1996).

Αν και η κοινωνική τους ζωή αποτελούνταν από γιορτές, δεξιώσεις, χορούς και εκδηλώσεις Μουσικών Συλλόγων θεωρείται ότι ήταν μια ως επί το πλείστον «κλειστή ζωή», συγκριτικά με αυτήν των μεγαλουπόλεων του εξωτερικού. Ωστόσο η προσωπική αλληλογραφία Μυτιληναίων με τους πάροικους συγγενείς τους καθώς και τα ενθυμήματα ανθρώπων που έζησαν την εποχή περιγράφουν τη Μυτιλήνη ως μια πόλη με ζωή ως επί το πλείστον κλειστή, οικογενειακή, σε σχέση με τις δυνατότητες των μεγαλουπόλεων του εξωτερικού.

Οι γυναίκες της καλής κοινωνίας χαρακτηρίζονταν από τα φιλανθρωπικά τους αισθήματα. Η Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυρίων διατηρούσε εργαστήριο ραπτικής και σε συνεργασία με το

Νοσοκομείο φρόντιζε τα εγκαταλελειμμένα μωρά και βοηθούσε νέες κοπέλες να βρουν δουλειά ως οικιακές βοηθοί. Το εργαστήριο αριθμούσε σαράντα κοπέλες χωρίς εισοδήματα όπου ράβονταν δωρεάν ο ρουχισμός και τα σεντόνια του νοσοκομείου. Τα κέρδη της ένωσης προέρχονταν από ετήσιες εισφορές των μελών της και από δωρεές που γίνονταν με την ευκαιρία γάμων ή κηδειών, στη μνήμη του αποθανόντος. Μεταξύ των δωρητών του 1910 τα κυριότερα ονόματα μεγαλοαστικών μυτιλαηναϊκών οικογενειών είναι του Κουρτζή, του Πασσιούρα, του Βουρνάζου, του Βοστόνη, του Μιχαηλίδη, του Αουκά, του Καψιμάλη, του Ζερμπίνη, του Φωτιάδη, του Σταθόπουλου κ.ά. (Σιφναίου, 1996).

Μαρτυρίες απογόνων αστικών οικογενειών

Βασική ιστορική πηγή για το μελετητή του παρελθόντος υπήρξε μεταξύ των άλλων και η μαρτυρία ανθρώπων που έζησαν άμεσα ή έμμεσα γεγονότα που ενδιαφέρουν το σύγχρονο μελετητή.

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας ομάδα μαθητών με τους υπεύθυνους καθηγητές επισκέφτηκαν απογόνους μεγάλων αστικών οικογενειών και συγκεκριμένα την κ. Όλγα Βασιλείου (γόνου της οικογένειας Βασιλείου), τον κ. Κων/νο Ιωάννου (σύζυγο της κυρίας Βασιλείου, γόνου της οικογένειας Αλεπουδέλλη), και την κ. Εύη Γρηγορίου (γόνου της οικογένειας Σταθοπούλου) και μέσω ερωτήσεων που τους έθεσαν άντλησαν πολύτιμες πληροφορίες για την ζωή και τις δραστηριότητες της αστικής τάξης των αρχών του 20^{ου} αιώνα που παρατίθενται με τη μορφή ημιδομημένης συνέντευξης. Οι συνεντεύξεις δόθηκαν κατά την επίσκεψη των μαθητών στα αρχοντικά των Αλεπουδέλλη και Σταθοπούλου. Οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις παρατίθενται στη συνέχεια:

1^η Ερώτηση: Πώς ήταν η κοσμική ζωή μιας νησιώτικης αριστοκρατικής οικογένειας στα τέλη του 19^{ου} αι.;

Απάντηση: Η αριστοκρατική κοινωνία της εποχής αυτής ήταν μια κλειστή κοινωνία μεγαλοκτηματιών, που συναποτελούσαν τη μεγαλοαστική κοινωνία του 19^{ου} αι. Ασχολούνταν με το κυνήγι και

επιδίδονταν σε δεξιώσεις

(βεγγέρες). Δεν κυκλοφορούσαν. Ήταν αυτάρκειες. Ήπαιζαν μπριτζ (είδος χαρτοπαικτικού παιχνιδιού) στη Λέσχη «Πρόοδος» (πάνω από τη σημερινή Αγροτική Τράπεζα) και αντάλλασσαν επισκέψεις. Πολλά φαγητά σερβιρισμένα σε σερβίτσια «βαριά», πορσελάνινα περίμεναν σε σχάρες ειδικές πάνω από τους φούρνους τους, έτσι ώστε να διατηρούνται και να προσφέρονται ζεστά στους συνδαιτυμόνες προσκεκλημένους τους. Ήταν ένα είδος «επίδειξης πλούτου» με πλούσια εδέσματα σε βαρύτιμα σκεύη και με τις γυναίκες «φορτωμένες» με κοσμήματα και προσεγμένη κόμμωση (κότσος με χωρίστρα αριστερά ή δεξιά).

Συνήθιζαν να φιλοξενούν εξέχουσες προσωπικότητες όπως στην εξοχική κατοικία του Θρασύβουλου Αλεπουδέλλη, (σημερινή ιδιοκτησία του κ. Ιωάννου), φιλοξενήθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, προσωπικός φίλος του ιδιοκτήτη και ο Οδυσσεάς Ελύτης, γιός του αδελφού του, Παναγιώτη. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο κ. Ιωάννου ότι, επειδή ο μεγάλος ποιητής γεννήθηκε στην Κρήτη, η μεγαλόνησος προσπάθησε να οικειοποιηθεί το όνομα του ποιητή, χωρίς όμως να τα καταφέρει. Ακόμη, γνωρίζουμε ότι στη συγκεκριμένη εξοχική κατοικία φιλοξενήθηκε πολλές φορές και ο Τεριάντ, ο οποίος οραματίστηκε την ίδρυση ενός μουσείου που θα στέγαζε την τέχνη του λαϊκού μας ζωγράφου, Θεόφιλου, ενώ αντέτεινε στην επιθυμία όλων να στεγαστεί στο οικόπεδο όπου ανεγέρθηκε η εξοχική κατοικία των Αλεπουδέληδων. Αντίθετα, υποστήριξε οικονομικά και υλοποίησε την ανέγερσή του στην τωρινή θέση του, δηλαδή εκεί που ο Θεόφιλος κατοικούσε, στην περιοχή Βαρεία της πόλης μας. Πρόξενοι και πασάδες επισκέπτονταν τις αρχοντικές κατοικίες των Ρωμίων και συμμετείχαν στις δεξιώσεις τους.

2^η Ερώτηση: Με τι ασχολούνταν οι άνδρες και με τι οι γυναίκες στην ιδιωτική τους ζωή;

Απάντηση: Οι άνδρες ασχολούνταν με την επιστασία των κτημάτων τους και των επιχειρήσεών τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Πάνου Κουρτζή που είχε καλέσει τη Μαρί Κιουρί για να ελέγξει το νερό. Είχε μάλιστα κατασκευάσει την εργάνη (ένα είδος ντέμπλας με πτερύγια από ρίζες ελιάς), την ευρεσιτεχνία του αυτή την παρουσίασε στη Γαλλία. Ακόμη γνωρίζουμε ότι η οικογένεια δημιούργησε ένα είδος φυτολογίου με ποικιλίες δένδρων για τη βελτίωση της σοδειάς της οικογένειας. Παράλληλα, επιδίδονταν σε πολυτελείς ασχολίες για την εποχή, όπως ταξίδια στη Ρωσία,

τη Ρουμανία, τη Γαλλία.

Μην ξεχνάτε ότι η οικογένεια Σταθοπούλου ανήκε στη κατηγορία των μεγαλοεπιχειρηματιών που προέρχονταν από άλλα μέρη του ευρύτερου ελληνισμού και εγκαταστάθηκαν στη Μυτιλήνη λόγω γάμου με επώνυμες Μυτιληναίες. Ήταν εφοπλιστής με 12 καράβια, ιστιοφόρα και ατμοκίνητα, είχε συναλλαγές με την Ιταλία, τη Ρωσία και τη Ρουμανία, έτσι τα ταξίδια για την οικογένεια αυτή ήταν επαγγελματικά αλλά και ψυχαγωγικά. Ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ταξίδι του Μίτσα Κουρτζή (ταξίδι τριών ημερών) στην Αθήνα για να κουρευτεί, ταξίδια αναψυχής στο Παρίσι αλλά και η ερασιτεχνική του ενασχόληση με τη φωτογραφία από τα 15 του ήδη χρόνια.

Οι γυναίκες ήταν γαλλομαθείς και έπαιζαν πιάνο. Παράλληλα, ζωγράφιζαν και κεντούσαν. Σπούδαζαν στο Σχολαρχείο (Γυμνάσιο Θηλέων). Η οικοδέσποινα είχε ισχυρή προσωπικότητα, ήταν δυναμική, δεν κυκλοφορούσε στην αγορά. Κρατούσε τα έσοδα και τα έξοδα του σπιτιού (ακόμη και το κόστος μιας λαμπάδας). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Μυρσινιώς της Κουρτζή που με τον τέλειο γραφικό της χαρακτήρα κρατούσε ημερολόγιο αποτυπώνοντας στο χαρτί τα γεγονότα της ημέρας ακόμη και τις εντυπώσεις της για την υποψήφια νύφη του γιού της του Μίτσα. Το χειμώνα οι γυναίκες πήγαιναν στο Πανελλήνιο κι έπαιζαν μπριτζ. Το καλοκαίρι πήγαιναν στον Κήπο, που εκείνη την εποχή ήταν κλειστός και από τις δύο του πλευρές. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και την αγάπη της Μυρσινιώς Κουρτζή για τη σηροτροφία και τη μεταξουργία.

3^η Ερώτηση: Γνωρίζουμε ότι η οικονομία της Λέσβου το 19^ο αι. στηριζόταν στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής (ελαιοκομία, βυρσοδεψία, σαπυνοποιία, μεταξουργία, εμπόριο): Ποια ή ποιες στάθηκαν οι πηγές πλούτου των οικογενειών αυτών;

Απάντηση: Ένα καίριας σημασίας καιρικό φαινόμενο στα μέσα του 19^{ου} αι., η απότομη πτώση της θερμοκρασίας από τη ζέστη στο κρύο, οδήγησε πολλές οικογένειες στη φυγή τους προς τα έξω, στην Αίγυπτο, στη Ρωσία και στη Ρουμανία. Έκαναν περιουσίες και γύρισαν πίσω για να φανούν μέσα στη μυτιληναϊκή κοινωνία. Γι' αυτόν άλλωστε το λόγο τα αρχοντικά τους έχουν

επιρροές από τους τόπους όπου μετοίκησαν τόσο αρχιτεκτονικά όσο και στον διάκοσμό τους (τοιχογραφίες, οροφωγραφίες, διακόσμηση, σκευή, έπιπλα κ.α.). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το αρχοντικό Σιφναίου που ακολουθεί την αρχιτεκτονική δόμηση της Ρωσίας, πάνω ξύλινο και κάτω πέτρινο. Οι Κουρτζήδες ήλθαν από τη Γεωργία και ασχολούνταν με την ελαιοκομία και το εμπόριο. Είχαν και εμπορικά καράβια, λίγα στον αριθμό. Ο Θρ. Αλεπουδέλλης είχε εργοστάσιο σαπωνοποιίας στο Αϊδίι της Μικράς Ασίας. Η οικογένεια Κουλουκουινή από τη Κάσο, που ήταν караβοκύρηδες, βοήθησαν στην αναγέννηση της ελληνικής ναυτιλίας μετά τον πόλεμο. Ακόμη η οικογένεια Σταθοπούλου καταγόταν από τη Ζάκυνθο ενώ ο παππούς Σταθόπουλος ξεκίνησε από τη Νεάπολη της Ιταλίας, παντρεύτηκε μια Μυτιληνιά, την αδελφή του Αχ. Βουρνάζου και παράλληλα «παντρεύτηκαν» δύο περιουσίες, ενός εφοπλιστή με ενός μεγαλοκτηματία. Λέγεται πως φόρτωσαν τις λίρες πάνω σ' ένα άλογο γιατί δεν μπορούσαν να τις κουβαλήσουν με τα χέρια. Η προίκα αυτής ανερχόταν σε 17 στρέμματα, είχε αμαξοστάσια, οπωρώνα, κατοικία κηπουρού, φυλάκιο της φρουράς και περίπτερο αναψυχής.

4^η Ερώτηση: Από το ημερολόγιο του Μίτσα Κουρτζή μαθαίνουμε για την ευρεσιτεχνία του, την εργάνη (ένα είδος ντέπλας με πτερύγια από ρίζες ελιάς) αλλά και τη δημιουργία φυτολογίου με ποικιλίες δένδρων για τη βελτίωση της σοδειάς της οικογένειας: Το ερώτημα είναι εάν οι άνδρες-γόνιοι αυτών των οικογενειών σπούδαζαν δεδομένου ότι είχαν την οικονομική ευχέρεια για να κάνουν κάτι τέτοιο εντός ή και εκτός συνόρων ή ευρεσιτεχνίες τους ήταν εμπειρικές;

Απάντηση: Οι άνδρες σπούδαζαν στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και στην Εμπορική Σχολή της Αλεξάνδρειας. Η γαλλομάθεια τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες ήταν δεδομένη. Πολλοί σπούδαζαν στη Μασσαλία ή στο Παρίσι.

5^η Ερώτηση: Ποια η θέση της γυναίκας αριστοκράτισσας εκείνη την εποχή; Ποια θεωρούνταν ως η ιδανική γυναίκα αριστοκράτισσα; Εκείνη με το καλλίγραμμο σώμα, την επιστημοσύνη της, τη γλωσσομάθεια ή τις δεξιότητες και την καλλιέργειά της;

Απάντηση: Οι γυναίκες ήταν ευτραφείς με επιμελημένη κόμμωση. Ήξεραν πιάνο και ήταν γαλλομαθείς. Τέλειωναν το Γυμνάσιο και παντρεύονταν σε νεαρή ηλικία τους «όμοιους» τους ως προς την οικονομική επιφάνεια και την αριστοκρατική καταγωγή. Ζωγράφιζαν, κεντούσαν και επιστατούσαν στο σπίτι και στα κτήματα το υπηρετικό τους προσωπικό. Ντύνονταν στην Αλεξάνδρεια, στη Ρουμανία, στην Κωνσταντινούπολη και έφερναν πολλά κεντήματα από τη Ρουμανία για να στολίζουν τα αρχοντικά τους.

6^η Ερώτηση: Οι αριστοκρατικές οικογένειες της Λέσβου ήταν πατριαρχικές ή μητριαρχικές και γιατί;

Απάντηση: Η αριστοκρατική οικογένεια της Λέσβου ήταν μητριαρχική με τη γυναίκα-οικοδέσποινα στον αρχετυπικό ρόλο της μητέρας, συζύγου αλλά και της γνήσιας αριστοκράτισσας, που ήταν αυτάρκης στα του οίκου της.

7^η Ερώτηση: Επιδίδονταν σε φιλανθρωπίες, δωρεές ή άλλης φύσεως αγαθοεργίες για να απαθανάτισουν ίσως το όνομα της οικογενείας τους ή οι αριστοκράτες ζούσαν αποξενωμένοι από τους φτωχούς γύρω τους;

Απάντηση: Οι αριστοκρατικές οικογένειες της εποχής εκείνης έβλεπαν τις δωρεές όχι ως έναν τρόπο για να αποκτήσουν υστεροφημία αλλά γιατί θεωρούσαν τον εαυτό τους υπεύθυνο απέναντι στην πατρίδα. Στις διαθήκες τους άφηναν δωρεές υπέρ των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Υπήρχαν πολλά κληροδοτήματα που αφορούσαν δωρεές γης ή όριζαν ως κληροδότημα ένα ποσό για την ανέγερση ενός ευαγούς ιδρύματος όπως γηροκομείου, ορφανοτροφείου αλλά και προίκας για τις άπορες κορασίδες. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του προύχοντα Σταύρου Σταθόπουλου που συνέστησαν επιτροπή κι έστειλαν πολλά ρούβλια για το σεισμό του 1889 γιατί η Μυτιλήνη είχε πλήρως καταστραφεί, ενώ ο Ιάκωβος Σταθόπουλος, παππούς της κυρίας Γρηγορίου, αναφέρεται ως χορηγός για την ίδρυση του ελληνικού νεκροταφείου και την ανέγερση του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στο χώρο του, όπου βρίσκεται ταριχευμένος σε οικογενειακό τάφο με υπέροχες τοιχογραφίες

ανακαινισμένες σήμερα αντάξεις του ονόματος του μεγάλου αυτού ευεργέτη. Δεν θα πρέπει να παραλειφθεί ότι η αδελφή της γιαγιάς της κυρίας Γρηγορίου όταν αρρώστησε ήλθε από τη Νεάπολη της Ιταλίας κάνοντας τάμα να προσκυνήσει στην Παναγία της Αγιάσου. Επειδή όμως δεν της το επέτρεπε η υγεία της, δέκα άνδρες με σανίδες εν είδει καρέκλας την έφεραν στα χέρια από τη Μυτιλήνη στον ναό του χωριού και τότε λέγεται ότι περπάτησε. Το καμπαναριό της ομώνυμης εκκλησίας, και δύο εικόνες δωρήθηκαν στην Παναγιά για το θαύμα της αυτό. Η μία μάλιστα από τις δύο εικόνες εικονίζει το Μυστικό Δείπνο και είναι από βελούδο και χρυσό. Το βελούδο έχει χαλάσει, το χρυσό όμως όχι.

8^η Ερώτηση: Ποιος ο θυρεός του αρχοντικού αυτού και τι ενδεχομένως συμβολίζει;

Απάντηση: Το αρχοντικό Βουρνάζου-Σταθοπούλου έχει το μονόγραμμα της οικογένειας ως σύμβολο της αριστοκρατικής καταγωγής, το οποίο κοσμεί ακόμη και τα ασημένια μαχαιροπίρουνα της οικογένειας.

9^η Ερώτηση: Ποιοι οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί του συγκεκριμένου αρχοντικού, πόσους ορόφους έχει και πόσα δωμάτια; Πώς ζεσταίνονταν αυτά τα υψηλοτάβανα δωμάτια;

Πού έμενε το υπηρετικό τους προσωπικό;

Απάντηση: Τα αρχοντικά της Μυτιλήνης ήταν νεοκλασσικά κτίρια, ανάλογα ίσως των τόπων που ταξίδευαν με σιλ Μασσαλίας, Οδησού αλλά και αιγυπτιακό σιλ, σε σχέδια ιταλικής διακόσμησης, ρωσικά έπιπλα, χρυσές ταπετσαρίες, πολύτιμα σκεύη, μεγάλους και «βαρείς» καθρέπτες, πιάνο, εικόνες φερμένες από τη Ρωσία, προσωπογραφίες της οικογένειας, οροφδιακόσμηση. Είχαν συνήθως τρεις ορόφους με πολλά δωμάτια. Το υπόγειο αποτελούνταν από αποθηκευτικούς χώρους, τον φούρνο του σπιτιού, την κουζίνα, την κάβα κι ένα χαμάμ. Εκεί βρίσκονταν και μερικά από τα υπνοδωμάτια του υπηρετικού προσωπικού. Ξύλινες, μεγαλοπρεπείς σκάλες οδηγούν στη σοφίτα που είναι διαρρυθμισμένη σε πολλά δωμάτια έκτασης όσης και η σκεπή. Εκεί ήταν το σερβανί, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά από την κυρία Γρηγορίου, όπου μεταφέρθηκαν όλα τα πολύτιμα αντικείμενα την εποχή της κατοχής και φυλάχθηκαν για να μην κλαπούν από τους

Γερμανούς που είχαν επιτάξει το αρχοντικό τους αφήνοντας στην οικογένεια μόνο τρία δωμάτια για να μένει. Τα υψηλοτάβανα δωμάτια

θερμαίνονταν με τα περισσότερα του ενός τζάκια αλλά και τις σιδερένιες περίτεχνες σόμπες. Δίπλα στο αρχοντικό υπήρχε και το γεροντικό, όπου έμεναν η γιαγιά και ο παππούς. Δεν έλλειπε το αμαξοστάσιο και το σπίτι του κηπουρού στον ίδιο αύλειο χώρο του αρχοντικού.

10^η Ερώτηση: Οι ζωγραφιές, που κοσμούν κυρίως τις οροφές, από ποιόν έχουν ζωγραφισθεί; Ποια τα κυρίαρχα θέματα αυτών;

Απάντηση: Οι πύργοι ήταν ζωγραφισμένοι με θέματα από τη φύση, τη ζωή, την εργασία αλλά και στενά συνυφασμένα με τη θάλασσα στην περίπτωση των οικογενειών- εφοπλιστών (Κουρτζής, Σταθόπουλος, Βαλιάνος). Ο παππούς Κουρτζής ήταν ερασιτέχνης ζωγράφος. Όταν γνώρισε έναν νέο ζωγράφο τον έστειλε με δικά του έξοδα στο Παρίσι για να μάθει να ζωγραφίζει με σκοπό να ζωγραφίσει το αρχοντικό του, γιατί δεν μπορούσε ο ίδιος να το κάνει (μας αναφέρει χαρακτηριστικά η κυρία Όλγα Βασιλείου). Ο Πύργος Αλεπουδέλλη φέρει ανάγλυφη οροφή με βουκολικά θέματα σχεδόν σε όλα τα δωμάτια διαμπερή από φως και θάλασσα.

12^η Ερώτηση: Πότε η αριστοκρατική κοινωνία στη Λέσβο αρχίζει να γνωρίζει την παρακμή και ποιοι παράγοντες συναινούν σ' αυτό;

Απάντηση: Η βραδεία φθορά της αριστοκρατικής κοινωνίας στη Λέσβο ξεκίνησε από τη Μικρασιατική καταστροφή (1922) με τη διακοπή του διαμετακομιστικού εμπορίου και τις υψηλές τιμές του ελαιολάδου. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο παρακμάζει ενώ την εποχή της δικτατορίας πολλά από τα αρχοντικά της Μυτιλήνης μας κατεδαφίζονται και στη θέση τους ανεγείρονται πολυκατοικίες για να στεγάσουν τον αυξανόμενο πληθυσμό.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Σκέψεις και συναισθήματα από τη συζήτηση των μαθητών και καθηγητών του προγράμματος με γόνους μεγαλοαστικών οικογενειών της πόλης μας

Πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό μαρτυρεί την αρχιτεκτονική δόμηση των αρχοντικών του τέλους του 19^{ου} αι. και των απαρχών του 20^{ου} αι. αντιστρόφως ανάλογο των ζωντανών μαρτυριών των ίδιων των ιδιοκτητών για την εποχή αυτή όπως την άκουσαν, την έζησαν έμμεσα ως απόγονοι των αριστοκρατικών οικογενειών αλλά και την «γεύονται» ζώντας σ' αυτά τα αρχοντικά μέχρι σήμερα. Για το λόγο αυτό οι συνεντεύξεις μας ήλθαν να συμπληρώσουν, στο βαθμό που τις αναλογεί, με τρόπο ζειδωρο τη ζωή στα αρχοντικά της πόλης μας από το χθές στο σήμερα, μια και δεν αποτελούν μόνο μνημειακά είδη του παρελθόντος με ιστορική αξία αλλά και «ζωντανά μουσεία» της πόλης μας, σπουδαία πηγή πληροφοριών της ζωής του ανθρώπου στο διάβα της ιστορίας.

Συγκεκριμένα, εντυπωσιαστήκαμε από τον πλούτο του εσωτερικού διακόσμου, τη διαρρύθμιση, την καλαισθησία των επίπλων αλλά και των μικρών χρηστικών ή διακοσμητικών αντικειμένων, που με τη σειρά τους μας «μιλάνε» για την εποχή της ευμάρειας του νησιού μας αλλά και τον τρόπο ζωής της εποχής εκείνης. Ο πλούτος και η άνεση των ιδιοκτητών είναι εμφανής σε κάθε σημείο του σπιτιού μέχρι και την παραμικρή λεπτομέρεια. Αυτό βέβαια που πρέπει να τονιστεί είναι το διακριτικό γούστο και η σωστή τοποθέτηση των βαρύτιμων αντικειμένων στον εσωτερικό διάκοσμο των αρχοντικών, που σε καμιά περίπτωση δεν δημιουργούσε την αίσθηση του περιττού. Τα χρηστικά αντικείμενα είναι κατασκευασμένα από άριστα υλικά. Σερβίτσια από φίνα πορσελάνη με τα μονογράμματα των ιδιοκτητών, ασημικά ποιότητας και τέχνης ξεχωριστής, έπιπλα πολύ καλής κατασκευής και με εξωτερικής ποιότητας υφάσματα και χαλιά που η χώρα κατασκευή τους βρίσκεται στα βάθη της Ασίας, καθρέφτες και κρύσταλλα από τη Βενετία κατασκευασμένα όλα αυτά τουλάχιστον δυο αιώνες πριν, είναι μερικά μόνο δείγματα της απaráμιλλης τέχνης του εσωτερικού τους διακόσμου.

Παράλληλα, η επίπλωση είναι εντυπωσιακή. Τα έπιπλα είναι προέλευσης άλλων χωρών, όπως Ρουμανία, Τουρκία, Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία, Αίγυπτο, Ρωσία, Ιταλία, που προδίδουν ότι οι

ιδιοκτήτες είχαν επαφές και πιο συγκεκριμένα οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές με τις χώρες αυτές. Κρεβατοκάμαρες από την Κωνσταντινούπολη του 18ου αιώνα με το οικόσημο και τα αρχικά της οικοδέσποινας, τραπεζαρίες από τη Ρουμανία, σαλόνια από τη Γαλλία, ολόκληρα τζάκια φερμένα από το Λονδίνο, χαλιά Περσικά, κρύσταλλα από την Ιταλία, εικόνες πολύ καλής τέχνης από τη Ρωσία, κεντήματα άριστης τέχνης από τη Ρουμανία, πορσελάνες από τη Κίνα, όλα με τα αρχικά των οικογενειών και τα οικόσημά τους, σημάδια της οικονομικής κατάστασης των μεγαλοαστών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα στην πρωτεύουσα του νησιού, οι δραστηριότητες των οποίων επεκτείνονταν σε μεγάλη απόσταση από το νησί.

Εμπόριο και συναλλαγές με τη Ρουμανία, το Λίβανο, τη Γαλλία, την Ιταλία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Αίγυπτο έδωσαν τα ερεθίσματα και προσέφεραν τις παραστάσεις στους Μυτιληνιούς εμπόρους οι οποίοι θέλοντας να ομορφύνουν την πόλη των προγόνων τους αλλά και των οικογενειών τους, έχτισαν όλα αυτά τα σπίτια που το καθένα ξεχωριστά αποτελεί κάτι το διαφορετικό και το ανεπανάληπτο σε τοιχογραφίες, οροφोगραφίες και αρχιτεκτονική, που σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας δεν μπορεί κανείς να βρει σε τέτοιο μέγεθος και ποιότητα.

Ξακουστοί αρχιτέκτονες και μαστόροι είχαν ασχοληθεί με την ανέγερσή τους, πολλοί από τους οποίους είχαν μετακληθεί από μέρη μακρινά μεταφέροντας την τεχνοτροπία και διαφορετικότητά τους, δίνοντας στην πόλη της Μυτιλήνης μια μοναδική εικόνα. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτό έγινε και σε ναούς όπως του Αγίου Θεράποντα και σε άλλες μικρότερες, όπως ο ναός της Μεταμορφώσεως στο ιδιόκτητο κοιμητήριο της οικογένειας Κουρτζή ή στο κοιμητηριακό ναό του Αγίου Παντελεήμονα που όλο το κοιμητήριο (όπου και ο οικογενειακός τάφος) αποτελεί δωρεά της οικογένειας Σταθοπούλου. Πολλές εκκλησίες της Μυτιλήνης κοσμούνται από εικόνες ή τοιχογραφίες δωρεών των οικογενειών ενώ σε πολλές άλλες συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγάλων ευεργετών στο χτίσιμο ή στην αναστήλωσή τους.

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να τονίσουμε την αρχοντιά αλλά και την απλότητα με την οποία μας δέχτηκαν οι ιδιοκτήτες των σπιτιών, την απλόχερη φιλοξενία τους, την άνεση με την οποία μπορούν να μιλάνε για το παρελθόν, τις γνώσεις τους πάνω σε θέματα που εμείς οι σύγχρονοι Μυτιληνιοί δεν έχουμε ιδέα και τη διάθεσή τους να μας βοηθήσουν δανειζοντάς μας

άλμπουμ, ημερολόγια, βιβλία, μελέτες ως ανεξάντλητες πηγές πληροφοριών της ιστορίας, της αρχιτεκτονικής και της λαογραφικής προσέγγισης των σπιτιών τους.

Θέλουμε να τους ευχαριστήσουμε από καρδιάς για την πολύτιμη βοήθεια, που μας παρείχαν, γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δεν είναι καθόλου εύκολο να βάζεις ξένους ανθρώπους μέσα στο σπίτι σου και να μιλάς για θέματα που αφορούν την προσωπική, οικογενειακή ζωή σου και να επιτρέπεις να βγαίνουν φωτογραφίες στο προσωπικό σου χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] Αναγνώστου Σ., Τοπική Ιστορία, Εντελέχεια, Μυτιλήνη 2011.
- [2] Αναγνώστου Σ., Ο Ευστράτιος Ι. Δράκος περιγράφει για τη Μυτιλήνη του 1907, Ανατύπωση από το Ιδ' τόμο των «Λεσβιακών», Δελτίου της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών, Μυτιλήνη 1993.
- [3] Αναγνωστοπούλου Μ., Η γυναίκα της Λέσβου στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας. Ιστορικά και Λαογραφικά ανάλεκτα, εκδ. Δήμου Μυτιλήνης, 1998.
- [4] Αξιώτης Μ., Περπατώντας τη Λέσβο, 2 τόμοι, Μυτιλήνη 1992.
- [5] Βαλέτας Κ., Αιολική Βιβλιογραφία, Μυτιλήνη 1948.
- [6] Βοστάνη – Κούμπα Ε., Λέσβος, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα.
- [7] Βώρος Φ., Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, ΟΕΔΒ, 1983.
- [8] Δήμος Μυτιλήνης, Αρχιτεκτονικές Διαδρομές της Μυτιλήνης-Πρόγραμμα «OPEN CITY-OPEN HOUSE», Μυτιλήνη, Σεπτέμβριος 2006.
- [9] Δήμος Μυτιλήνης « Αρχιτεκτονικές Διαδρομές της Μυτιλήνης » 07/2006
- [10] Δουκάκης Γ., Ο τουρισμός της νήσου Λέσβου, Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή, 9^ο Δημοσίευμα του Κέντρου τουριστικών μελετών, Αθήναι 1959.
- [11] Ελευθεριάδης Μ., Λέσβος, Το νησί της αρμονίας, εκδ. Δούκας 1980.
- [12] Καμπούρης Ζ., Θεομηνίες στη Λέσβο το 19ο αι., Μυτιλήνη 1978.
- [13] Καμπούρης Ζ., «Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο», ανάπτυπο από τον Δ' τόμο των Λεσβιακών, Αθήνα 1962.

- [14] Κοντός Κ., Η κατάσταση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους, Αθήνα 1962.
- [15] «Λεσβιακά», Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών, τόμοι ΣΤ' & Ζ', Μυτιλήνη 1973.
- [16] Μιχελή Λίζα, Αιγαίο. Νεοκλασικές Πόλεις και Λιμάνια του 19^{ου} αιώνα, Δρώμενα, Αθήνα 1990.
- [17] Παντελή Αργύρη, Πορεία πέντε αιώνων. Ψηφίδες από την ιστορία της Λέσβου, Λέσβος. Φύση και αρχιτεκτονική, Καθημερινή, αφιέρωμα. Επτά Ημέρες, 8/8/1999.
- [18] Παρασκευαΐδης Π., Οι περιηγηταί για τη Λέσβο, Αθήναι 1973
- [19] Σωτηρίου – Δωροβίνη Ιωάννα, Οικιστική ανάπτυξη, Λέσβος. Φύση και αρχιτεκτονική, Καθημερινή, αφιέρωμα. Επτά Ημέρες, 8/8/1999.
- [20] Σωτηρίου – Δωροβίνη Ιωάννα, Τα αστικά μέγαρα. Οι κατοικίες της ανώτερης αστικής τάξης της Μυτιλήνης, Καθημερινή, αφιέρωμα. Επτά Ημέρες, 30/10/1994.
- [21] Σωτηρίου – Δωροβίνη Ιωάννα « Η αρχιτεκτονική των κατοικιών της ανώτερης αστικής τάξης της Μυτιλήνης (1850-1930)». Διδακτορική Διατριβή στο ΕΜΘ. Αθήνα 1999.
- [22] Σιφναίου Ε., Λέσβος, Οικονομική και Κοινωνική ιστορία (1840 – 1912), Δήμος Μυτιλήνης
- [23] Προσωπικό Αρχείο οικογένειας Κουρτζή
- [24] Ανάτυπο Προσωπικού Ημερολογίου Μ. Κουρτζή
- [25] Απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις των κ. Όλγα Βασιλείου (γόνου της οικογένειας Βασιλείου), κ. Κων/νο Ιωάννου (σύζυγο της κυρίας Βασιλείου, γόνου της οικογένειας Αλεπουδέλλη), και την κ. Εύη Γρηγορίου (γόνου της οικογένειας Σταθοπούλου).

